

UNIVERZITET U BEOGRADU – FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE – FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

10. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP

Specijalna edukacija
i rehabilitacija DANAS

Zbornik radova

10th INTERNATIONAL
SCIENTIFIC CONFERENCE

Special Education
and Rehabilitation TODAY

Proceedings

Beograd, 25–26. oktobar 2019. godine
Belgrade, October, 25–26th, 2019

UNIVERZITET U BEOGRADU – FAKULTET ZA
SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE – FACULTY OF
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

10. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP
SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS
Beograd, 25–26. oktobar 2019. godine

ZBORNİK RADOVA

10th INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY
Belgrade, October, 25–26th, 2019

PROCEEDINGS

Beograd, 2019.
Belgrade, 2019

10. MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP
SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS
BEOGRAD, 25–26. OKTOBAR 2019. GODINE
ZBORNİK RADOVA

10th INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY
BELGRADE, OCTOBER, 25–26th, 2019
PROCEEDINGS

IZDAVAČ / PUBLISHER

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation

ZA IZDAVAČA / FOR PUBLISHER

Prof. dr Snežana Nikolić, dekan

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Prof. dr Mile Vuković

UREDNICI / EDITORS

Prof. dr Vesna Žunić Pavlović

Prof. dr Aleksandra Grbović

Prof. dr Vesna Radovanović

RECENZENTI / REVIEWERS

Prof. dr Ranko Kovačević, prof. dr Vesna Bratovčić

Univerzitet u Tuzli – Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Tuzla, BiH

Prof. dr Viviana Langher

Università Sapienza di Roma – Facoltà di Medicina e Psicologia, Roma, Italia

Prof. dr Branislava Popović Čitić, doc. dr Slobodan Banković, doc. dr Ljubica Isaković

*Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd, Srbija*

LEKTURA I KOREKTURA / PROOFREADING AND CORRECTION

Maja Ivančević Otanjac, predavač

DIZAJN I PRIPREMA / DESIGN AND PROCESSING

Mr Boris Petrović

Biljana Krasić

Zbornik radova biće publikovan u elektronskom obliku CD

Proceedings will be published in electronic format CD

Tiraž / Circulation: 200

ISBN 978-86-6203-129-7

Objavlјivanje Zbornika radova podržalo je Ministarstvo prosvete, nauke i
tehnološkog razvoja Republike Srbije.

UNAPREĐIVANJE VRŠNJAČKIH ODNOSA KROZ POZITIVNO VRŠNJAČKO IZVEŠTAVANJE*

Slobodan Banković**, Branislav Brojčin

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd, Srbija

Neuspeh u ostvarivanju adekvatnih vršnjačkih odnosa i prijateljstava, kao i odbačenost od strane vršnjaka, mogu imati dugoročne negativne posledice. Deca sa ometenošću, posebno ona koja ispoljavaju neodgovarajuće socijalno ponašanje, jesu pod rizikom od zauzimanja nižeg sociometrijskog statusa među vršnjacima. Stoga se posebna pažnja pridaje strategijama koje mogu podstaći vršnjačko prihvatanje. Cilj ovog rada jeste prikaz strategije pozitivnog vršnjačkog izveštavanja, kao i efekata njene primene kroz pregled relevantnih istraživanja. Pozitivno vršnjačko izveštavanje je intervencija kojom se menja negativna vršnjačka percepcija socijalno odbačenog ili zanemarenog deteta. Ono unapređuje vršnjačke odnose, a realizuju ga sami vršnjaci. Oni se podučavaju kako da pohvaljuju odabrano dete za odgovarajuće ponašanje, koristeći deskriptivne pohvale. Osim modelovanja adekvatnih i neadekvatnih primera pohvala, koraci obično podrazumevaju gledanje u vršnjaka kojeg hvale, osmehivanje, opisivanje onoga što je dobro uradio ili rekao i pohvaljivanje. Intervencija se realizuje tokom odabranog kratkog perioda u toku dana kada vršnjaci na opisani način pružaju pozitivnu pažnju ciljnom detetu. Nastavnik daje vršnjacima povratnu informaciju, pohvalu i nagradu za pozitivno izveštavanje. U dosadašnjim istraživanjima zabeležen je pozitivan efekat različitih varijanti ove strategije na vršnjačko prihvatanje, porast pozitivnih vršnjačkih interakcija i opadanje problematičnog ponašanja, kao i generalizacija efekata na okruženja u kojima intervencija nije sprovedena. Međutim, ove studije ne daju konačan odgovor kada je u pitanju održavanje uočenih efekata tokom vremena. Relativno jednostavna primena u različitim okruženjima, ekonomičnost, kao i, u okviru pojedinih istraživanja, potvrđena socijalna validnost, čine

* Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektima „Socijalna participacija osoba sa intelektualnom ometenošću“ (br. 179017) i „Kreiranje protokola za procenu edukativnih potencijala dece sa smetnjama u razvoju kao kriterijuma za izradu individualnih obrazovnih programa“ (br. 179025), koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** slobodan2008@yahoo.com

pozitivno vršnjačko izveštavanje pristupom koji obećava kada je u pitanju pružanje podrške socijalno odbačenom deci.

Ključne reči: pozitivno vršnjačko izveštavanje, socijalna izolacija, vršnjačko prihvatanje

Uvod

Neuspeh u ostvarivanju adekvatnih vršnjačkih odnosa i prijateljstava, kao i odbačenost od strane vršnjaka, mogu imati dugoročne negativne posledice, poput ranog napuštanja školovanja, pojave delinkventnog i kriminalnog ponašanja, razvoja mentalnih poremećaja u adolescenciji i odrasloj dobi (Bagwell, Schmidt, Newcomb, & Bukowski, 2001; Kupersmidt & Coie, 1990; Laird, Jordan, Dodge, Pettit, & Bates, 2001; Parker & Asher, 1987). Deca sa ometenošću, posebno ona koja ispoljavaju neodgovarajuće socijalno ponašanje, jesu pod rizikom od zauzimanja nižeg sociometrijskog statusa među vršnjacima (Banković, 2016; Brojčin, 2013). U okviru takozvane negativne spirale razvoja, kojom se objašnjava veza između loših odnosa sa vršnjacima i kasnije razvojne disfunkcije, inicijalni deficit socijalnih veština dovodi do teškoća u prihvatanju deteta među vršnjacima. Tako odbačeno ili ignorisano dete više se igra samo ili sa mlađom, manje veštom decom, što umanjuje prilike za učenje uzrasno odgovarajućih socijalnih veština (Coie, 1990, prema Bierman & Erath, 2006). Osim toga, jednom stvorena negativna reputacija među vršnjacima teško se menja (Popadić, 2009). Stoga se posebna pažnja pridaje strategijama koje mogu podstaći vršnjačko prihvatanje.

Cilj

Cilj ovog rada jeste prikaz strategije pozitivnog vršnjačkog izveštavanja, kao i efekata njene primene kroz pregled relevantnih istraživanja.

Metod

Podaci su prikupljeni pretraživanjem elektronskih baza podataka dostupnih preko Konzorcijuma biblioteke Srbije za objedinjenu nabavku (KoBSON). Prilikom pretraživanja korišćene su i reference pronađene u radovima izdvojenim na osnovu prethodne pretrage.

Pozitivno vršnjačko izveštavanje – karakteristike

Pozitivno vršnjačko izveštavanje je intervencija kojom se menja negativna vršnjačka percepcija socijalno odbačenog ili zanemarenog deteta. Ono unapređuje vršnjačke odnose, a realizuju ga sami vršnjaci. Iako postoje izvesne varijacije u primeni procedure, opšti koraci bi uključivali podučavanje vršnjaka kako da pohvaljuju odabrano dete za odgovarajuće ponašanje, koristeći deskriptivne pohvale. Osim modelovanja adekvatnih (npr. Jovan mi je pomogao da rešim zadatak) i neadekvatnih

primera pohvala (npr. Jovan je dobar učenik), koraci obično podrazumevaju gledanje u vršnjaka kojeg hvale, osmehivanje, opisivanje onoga što je dobro uradio ili rekao i pohvaljivanje. Nastavnik odabira dete koje će biti u fokusu pažnje vršnjaka i ohrabruje vršnjake da obrate posebnu pažnju na primere odgovarajućeg ponašanja koje dete ispoljava, poput deljenja, pomaganja, zalaganja na času, dobre kontrole besa... Kako bi se povećala privlačnost intervencije za određenu grupu mladih, obično se koriste kreativni nazivi za označavanje ciljnog deteta, poput „zvezda dana/nedelje“, „kralj/kraljica pčela“ kod mlađe dece ili „najvrednija/najdragocenija osoba“ kod starije dece i adolescenata. Intervencija se realizuje tokom odabranog kratkog perioda u toku dana kada vršnjaci na ranije opisani način pružaju pozitivnu pažnju ciljnom detetu. Nastavnik daje vršnjacima povratnu informaciju, pohvalu i nagradu za pozitivno izveštavanje. Nagrada može biti individualna ili grupna, pri čemu sopštenje o ponašanju mora biti specifično i istinito kako bi dete koje daje komentar dobilo odgovarajuće potkrepljenje (Jones, Young, & Friman, 2000; Moroz & Jones, 2002; Morrison & Jones, 2007; Murphy & Zlomke, 2014; Skinner, Neddenriep, Robinson, Ervin, & Jones, 2002). U slučaju negativnih komentara potkrepljivanje se obustavlja, odnosno zadržava, čime se diferencirano potkrepljivanje koristi za gašenje negativnih vršnjačkih interakcija i povećanje prosocijalnog ponašanja (Murphy & Zlomke, 2014).

Pozitivno vršnjačko izveštavanje – pregled istraživanja

Još sedamdesetih godina prošlog veka grupa autora (Grieger, Kaufman, & Grieger, 1976) pronalazi da nagrađivanje dece predškolskog uzrasta (bilo bedževima, bilo pohvalom) za imenovanje vršnjaka koji pokazuju prijateljsko ponašanje tokom igre, uz opisivanje tog ponašanja, povećava zastupljenost kooperativne igre i smanjuje agresiju tokom perioda slobodne igre.

Kasnije, relativno veliki broj sprovedenih studija, počevši od sredine devedesetih godina, potvrđuje uspešnost pozitivnog vršnjačkog izveštavanja. Tako, na primer, Ervin i saradnici (Ervin, Miller, & Friman, 1996) pronalaze pozitivan efekat primene ove strategije, tokom časova matematike, na unapređivanje socijalnih interakcija (smanjenja učestalosti negativnih i povećanja učestalosti pozitivnih interakcija) i prihvaćenosti među vršnjacima devojčice koja je inicijalno bila socijalno odbačena. Bauers i saradnici (Bowers, McGinnis, Ervin, & Friman, 1999) slične pozitivne efekte pronalaze i prilikom primene intervencije u rezidencijalnom, grupnom smeštaju umesto u odeljenju, u slučaju socijalno odbačenog petnaestogodišnjeg dečaka. U kasnijoj studiji Bauersa i saradnika (Bowers, Woods, Carlyon, & Friman, 2000), u čijem su fokusu bila četvorica odbačenih adolescenata, potvrđeni su pozitivni efekti pozitivnog vršnjačkog izveštavanja sprovedenog u rezidencijalnom smeštaju, pri čemu autori navode da strategija može biti uspešna kod mladih sa različitim bihevioralnim problemima, bilo da pokazuju bihevioralne ekscese (npr. vređanje), bilo da ispoljavaju bihevioralne deficite (npr. povučenost, izbegavanje drugih). Pojedini istraživači pronalaze pozitivne efekte pozitivnog vršnjačkog izveštavanja i u specijalnom obrazovnom okruženju, kod dece sa kognitivnim ograničenjima (Hoff & Ronk, 2006, prema Smith, Simon, & Bramlett, 2009).

U nekoliko istraživanja ispitana je i generalizacija dobijenih efekata, njihovo održavanje tokom vremena, kao i socijalna validnost primenjene intervencije. U jednom od njih, Morison i Džouns (Morrison & Jones, 2007), osim smanjivanja broja socijalno izolovane dece nakon primene pozitivnog vršnjačkog izveštavanja, saopštavaju da je došlo do izvesne generalizacije pozitivnih efekata (smanjivanja učestalosti problematičnog ponašanja) na druga okruženja/uslove u kojima ova strategija nije sprovedena, poput trpezarije i perioda tranzicije (odlaska iz učionice na ručak i vraćanja u učionicu). Slični rezultati, kada je u pitanju generalizacija pozitivnih efekata procedure koja je realizovana u učionici na manje strukturisano okruženje (period odmora), zabeleženi su i u drugoj studiji, pri čemu su nastavnici izrazili visok nivo opšte prihvatljivosti primenjene procedure pozitivnog vršnjačkog izveštavanja. Anegdotska saopštenja dobijena od nastavnika sugerišu da i učenici pozitivno sagledavaju ovu strategiju (Moroz & Jones, 2002). U istraživanju Džounsa i saradnika (Jones et al., 2000) takođe je zabeležen visok nivo prihvatljivosti intervencije, mada su podaci dobijeni samo na osnovu procene jednog nastavnika.

Kada je u pitanju održavanje efekata, u studiji Bauersa i saradnika (Bowers, Jensen, Cook, McEachern, & Snyder, 2008), u kojoj je uočena generalizacija efekata intervencije sprovedene u grupnom smeštaju na školske uslove, pozitivni efekti su se održali mesec dana nakon povlačenja intervencije, mada je nakon tog perioda zabeleženo opadanje ostvarenih efekata kod pojedinih ispitanika. Autori zapažaju da narušavanje integriteta tretmana, bilo u pogledu tačnosti primene, bilo u pogledu konzistentnosti tokom vremena, može umanjiti pozitivne ishode.

Zaključak

U dosadašnjim istraživanjima zabeležen je pozitivan efekat različitih varijanti pozitivnog vršnjačkog saopštavanja na vršnjačko prihvatanje, porast pozitivnih vršnjačkih interakcija i opadanje problematičnog ponašanja, kao i generalizacija efekata na okruženja u kojima intervencija nije sprovedena. Međutim, ove studije ne daju konačan odgovor kada je u pitanju održavanje učenih efekata tokom vremena.

Ipak, relativno jednostavna primena u različitim okruženjima, ekonomičnost, kao i, u okviru pojedinih istraživanja, potvrđena socijalna validnost, čine pozitivno vršnjačko izveštavanje pristupom koji obećava kada je u pitanju pružanje podrške socijalno odbačenoj deci.

Literatura

- Bagwell, C. L., Schmidt, M. E., Newcomb, A. F., & Bukowski, W. M. (2001). Friendship and peer rejection as predictors of adult adjustment. *New Directions for Child and Adolescent Development, 91*, 25-50.
- Banković, S. (2016). Sociometrijski status učenika sa intelektualnom ometenošću u redovnom obrazovnom okruženju. *Beogradska defektološka škola, 22*(1), 59-74.
- Bierman, K. L., & Erath, S. A. (2006). Promoting social competence in early childhood: classroom curricula and social skills coaching programs. In K. McCartney & D. Phillips (Eds.), *Blackwell handbooks of developmental psychology. Blackwell handbook of early childhood development* (pp. 595–615). Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Bowers, F. E., Jensen, M. E., Cook, C. R., McEachern, A. D., & Snyder, T. (2008). Improving the social status of peer-rejected youth with disabilities: Extending the research on positive peer reporting. *International Journal of Behavioral Consultation and Therapy, 4*(3), 230-246.
- Bowers, F. E., McGinnis, C., Ervin, R. A., & Friman, P. C. (1999). Merging research and practice: The example of positive peer reporting applied to social rejection. *Education and Treatment of Children, 22*(2), 218-226.
- Bowers, F. E., Woods, D. W., Carlyon, W. D., & Friman, P. C. (2000). Using positive peer reporting to improve the social interactions and acceptance of socially isolated adolescents in residential care: a systematic replication. *Journal of Applied Behavior Analysis, 33*(2), 239-242.
- Brojčin, B. (2013). *Inkluzivna edukacija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu-Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju-Izdavački centar (CIDD).
- Ervin, R. A., Miller, P. M., & Friman, P. C. (1996). Feed the hungry bee: using positive peer reports to improve the social interactions and acceptance of a socially rejected girl in residential care. *Journal of Applied Behavior Analysis, 29*(2), 251-253.
- Grieger, T., Kaufman, J. M., & Grieger, R. (1976). Effects of peer reporting on cooperative play and aggression of kindergarten children. *Journal of School Psychology, 14*(4), 307-313.
- Jones, K. M., Young, M. M., & Friman, P. C. (2000). Increasing peer praise of socially rejected delinquent youth: effects on cooperation and acceptance. *School Psychology Quarterly, 15*(1), 30-39.
- Kupersmidt, J. B., & Coie, J. D. (1990). Preadolescent peer status, aggression, and school adjustment as predictors of externalizing problems in adolescence. *Child Development, 61*(5), 1350-1362.
- Laird, R. D., Jordan, K. Y., Dodge, K. A., Pettit, G. S., & Bates, J. E. (2001). Peer rejection in childhood, involvement with antisocial peers in early adolescence, and the development of externalizing behavior problems. *Development and Psychopathology, 13*(2), 337-354.
- Moroz, K. B., & Jones, K. M. (2002). The effects of positive peer reporting on children's social involvement. *School Psychology Review, 31*(2), 235-245.

- Morrison, J. Q., & Jones, K. M. (2007). The effects of positive peer reporting as a class-wide positive behavior support. *Journal of Behavioral Education, 16*(2), 111-124.
- Murphy, J., & Zlomke, K. (2014). Positive peer reporting in the classroom: a review of intervention procedures. *Behavior analysis in practice, 7*(2), 126-137.
- Parker, J. G., & Asher, S. R. (1987). Peer relations and later personal adjustment: are low-accepted children at risk? *Psychological Bulletin, 102*(3), 357-389.
- Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Skinner, C. H., Neddrenriep, C. E., Robinson, S. L., Ervin, R., & Jones, K. (2002). Altering educational environments through positive peer reporting: prevention and remediation of social problems associated with behavior disorders. *Psychology in the Schools, 39*(2), 191-202.
- Smith, S. M., Simon, J., & Bramlett, R. K. (2009). Effects of positive peer reporting (PPR) on social acceptance and negative behaviors among peer-rejected preschool children. *Journal of Applied School Psychology, 25*(4), 323-341.

IMPROVEMENT OF PEER RELATIONSHIPS THROUGH POSITIVE PEER REPORTING*

Slobodan Banković, Branislav Brojčin

University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation,
Belgrade, Serbia

Failure to achieve the adequate peer relationships and friendships, as well as rejection by peers, may have long-term negative consequences. Children with disabilities, especially those who exhibit inappropriate social behavior, are at risk of taking a lower sociometric status among peers. Therefore, special attention is given to strategies that can encourage peer acceptance. The aim of this paper is to present the strategy of positive peer reporting, as well as the effects of its application through a review of relevant research. Positive peer reporting is an intervention that changes the negative peer perception of a socially rejected or neglected child. It promotes peer relationships, and it is realized by peers themselves. They are taught how to praise the chosen child for appropriate behavior, using descriptive praise. Apart from modeling adequate and inadequate examples of praise, steps usually involve looking at a peer who is praising, smiling, describing what he did or said good and praise. The intervention is carried out during the selected short period during the day when the peers in the described way provide positive attention to the target child. The teacher gives peers feedback, praise, and reward for positive reporting. In previous studies, the positive effect of various variants of this strategy on peer acceptance, the increase in positive peer interactions and the reduction of problematic behavior, as well as the generalization of

* This paper is a result of the projects "Social Participation of Persons with Intellectual Disability" (No. 179017) and "Creating a Protocol for Assessing Educational Potentials of Children with Disabilities, as a Criterion for the Development of Individual Educational Programs" (No. 179025), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

effects on environments in which intervention is not carried out, was observed. However, these studies do not give the ultimate answer when it comes to maintaining observed effects over time. Relatively simple implementation in different environments, economy, as well as, within the framework of individual research, confirmed social validity, make positive peer reporting an approach that promises when it comes to supporting socially rejected children.

Key words: positive peer reporting, social isolation, peer acceptance

CRTEŽ KAO SREDSTVO ZA DIJAGNOZU I TRETMAN OSOBA SA SMETNJAMA U RAZVOJU

Lucija Đorđević**^a, Srboljub Đorđević^b

^aŠkola za osnovno i srednje obrazovanje „Vule Antić“, Vranje, Srbija

^bUniverzitet u Nišu – Pedagoški fakultet u Vranju, Vranje, Srbija

Dečji likovni rad se može proučavati sa različitih stanovišta. On predstavlja odraz dostignutog nivoa intelektualnih sposobnosti deteta, kao i njegovih sposobnosti za zapažanjem podataka koje svojom rukom može da prikaže. To ukazuje na činjenicu da je dečji likovni razvoj uslovljen detetovim dostignutim nivoom razvoja motorike, svesti i emocija i da se likovno izražavanje ne može javiti pre nego što se steknu potrebni uslovi za njegovo pojavljivanje. Svakako da pored tih unutrašnjih faktora, na samu pojavu i dalji razvoj likovnog izražavanja dece u značajnoj meri utiču i takozvani spoljašnji činioci koji se ogledaju u uslovima života dece i određenim podsticajima koji dolaze iz socijalne sredine. Preko crteža se može pratiti kako deca grade koncept o sebi i svetu oko sebe, a može biti i dokument o zrelosti deteta. Karakteristike crteža, crtanje i razvoj likovnog izražavanja najčešće su izučavane teme kod dece tipičnog razvoja i dece sa teškoćama u učenju, dok je relativno mali broj istraživanja koja su se bavila tim pitanjem kod populacije osoba sa smetnjama u razvoju. Primena crteža je indikovana kod učenika sa smetnjama u učenju, poremećajima u ponašanju i/ili emocionalnim poremećajima, oštećenjem vida, oštećenjem sluha, intelektualnom ometenošću i motoričkim smetnjama. U radu smo razmotrili mogućnosti i potrebu za primenom art terapije u radu sa osobama sa smetnjama u razvoju, sa posebnim osvrtom na upotrebu crteža kao sredstva za dijagnozu i tretman. Na osnovu pregleda nama dostupnih radova može se zaključiti da je relativno mali broj istraživanja koja su se bavila tim problemom kod populacije osoba sa smetnjama u razvoju, a gotovo i da nema istraživačkih radova koji se odnose na primenu crteža u psihoterapiji sa ovom populacijom. Moguće objašnjenje za ovakvo stanje je relativno kratak vremenski period od uspostavljanja art terapije kao posebnog vida psihoterapije, kao i njeno veće korišćenje u praksi, a manje bavljenje empirijskim istraživanjima.

Ključne reči: crtež, smetnje u razvoju, art terapija

** lusiedjordjevic@yahoo.com

Uvod

Rani istraživači dečjeg likovnog izražavanja su utvrdili određenu periodizaciju i karakteristike razvoja dečjeg likovnog izražavanja. Polazeći od takozvanog „optičko-tematskog plana“ razvoja dečjeg likovnog izražavanja (proceni u kojoj meri dečji likovni prikaz figure i objekta na crtežu odgovara njihovom realnom izgledu), Georg Keršenštajner u svojoj knjizi *Razvoj obdarenosti za crtanje* (Kerschensteiner, 1905) je dečji likovni izraz svrstao u tri razvojne faze: 1) *fazu šaranja ili škrabanja* (od druge do četvrte godine života), 2) *fazu sheme ili simbola (ideoplastični crtež)* (od četvrte do sedme godine života) i 3) *fazu oblika i pojava (fizioplastični crtež)* (od sedme do desete godine života). Za razliku od G. Keršenštajnera, Žorž-Anri Like (Luquet, 1913, 1927) je dečji likovni razvoj podelio u četiri razvojne faze: 1) *slučajni realizam* do treće godine, 2) *neuspeli realizam* do pete godine, 3) *intelektualni realizam* do osme godine i 4) *vizuelni realizam* do desete godine.

Danas, u jednoj od najčešće navođenih klasifikacija dečjeg likovnog izražavanja, ističe se pet faza: 1) predšematska faza ranih aktivnosti škrabanja, 2) šematska faza u kojoj se koriste različita opažanja temeljnih osobina predmeta, 3) mešovita faza koja vodi od prethodne do sledeće, 4) stvarna/realna faza u kojoj se jedan ili više objekata i njihova kompozicija percipira iz jedne tačke posmatranja i, 5) faza perspektive u kojoj se dodaje prikaz prostora kroz oblik perspektive daljine (Lark-Horovitz & Norton, 1959).

Svaku od utvrđenih faza u razvoju likovnog izražavanja dece prate određene zajedničke karakteristike od šaranja, preko simboličkog prikaza figura i objekata do „realističkog“ crtanja. Međutim, polazeći od psiholoških zakonitosti, individualna odstupanja u razvoju likovnog izražavanja dece prisutna su i u najranijem dobu, ali posebno dolaze do izražaja posle devete-desete godine starosti i kulminiraju u doba puberteta. Ta individualna odstupanja, u likovnom izražavanju dece, od određenih standarda u likovnom izražavanju, mogu biti uzrokovana subjektivnim faktorima (koji se ogledaju u odstupanjima na temelju tipoloških razlika) ili uticajem sredine. Međutim, treba posebno naglasiti i to da individualna odstupanja od standarda razvoja u likovnom izražavanju mogu biti uzrokovana i intelektualnom ometenošću ili telesnim oštećenjima, što je posebno bio predmet našeg interesovanja.

Razvoj dečjeg likovnog izražavanja se može pratiti na više planova. Pored već istaknutog *optičko-tematskog plana*, razvoj likovnog izražavanja se može pratiti još i na *tematsko socijalnom, oblikovnom, kreativnom i semiotičkom*.

Interesovanje za spontane likovne produkcije je veoma rano ispoljeno i od strane psihijatarata. Na samom početku proučavanja likovnih radova pacijenata pažnja je bila vezana za dijagnozu raznih oblika psihopatologije. Tako, na primer, francuski psihijatar Maks Simon (Max Simon) prvi je naglasio da likovni radovi psihički obolelih mogu da pruže uvid u dušu obolelih, kao i da postoji određena povezanost između određenih tipova psihičkih poremećaja i stila slikanja i crtanja (Erić, 2000). Značajnu knjigu na ovu temu pod naslovom *Umetnost umobolnih* 1907. godine napisao je francuski psihijatar Reža (Reja). Takođe, u Nemačkoj 1923. godine nemački psihijatar i istoričar umetnosti Hans Princhnorn (Hans Prinzhorn) je objavio knjigu

Likovni radovi psihički obolelih na osnovu analize velikog broja crteža i slika takozvane Hajdelberške kolekcije. Sve ovo je trasiralo put izučavanju „*psihopatologije ekspresije*“.

Značajan doprinos izučavanju veze između umetnosti i psihopatologije dali su i Sigmund Frojd (Sigmund Freud) i Karl Gustav Jung (Carl Gustav Jung), međutim, oni se nisu bavili utemeljenjem psihoterapijskih metoda koje bi koristile umetničke reprodukcije.

Samu pojavu art terapije možemo da vežemo za sredinu XX veka kada se akcenat sa psihopatologije umetničkog stvaralaštva prenosi na psihoterapiju. Njenim osnivačima se smatraju Margaret Naumburg (Margaret Naumburg), Edit Kramer (Edith Kramer), Hana Kviatkovska (Hanna Kwiatkowska), Elen Ulman (Ellen Ullman), Majra Levik (Myra Levick) i Irena Jakab (Irene Jakab). Navedeni autori su odredili obim i sadržaj art terapije kao novog oblika psihoterapije.

Crtež u art terapiji

„I pored primenljivosti i jednostavnosti, crtež je nedovoljno korišćen u psihoterapiji verovatno zbog toga što, u poređenju sa igrom, zauzima manje važno mesto u svakodnevnom dečjem izražavanju. Sem toga, crtanje zahteva određenu ravan saznanje razvijenosti (predstave, pojmove, prostornu organizaciju), spretnost pokreta i upotrebu pribora (olovke, papira, gume) koji, tek na određenom uzrastu, omogućavaju izražavanje. Crtež služi u dijagnostičke svrhe i u lečenju“ (Tadić, 2004, str. 227).

Postoji niz testova koji koriste crtež kao sredstvo za procenu čula, sposobnosti pokreta, saznanje razvijenosti (inteligencije, opažanja, mišljenja), kao i projektni testovi kojima se procenjuje ličnost deteta (ali i odrasle osobe): slobodan crtež, crtež čoveka, porodice, objekata i sl.

Crtež se koristi i u psihometrijskim ispitivanjima. Bine-Simonov (Binet-Simon) test je sadržavao više proba crtanja, što je zadržano i u reviziji koju je uradio Zazo (Zazzo) sa saradnicima. L. Bender (Lauretta Bender) je konstruisao test kopiranja koji zahteva pažnju i vizuo-motornu kontrolu. Ovaj test je pogodan za dijagnostikovanje psihoza i graničnih stanja.

Florens Gudinaf (Florence Goodenough) je 1926. godine izradila test inteligencije koji koristi *evoluciju crteža čoveka* vezanu za uzrast. Ovaj test, koji se danas ne koristi u svom izvornom obliku, ostao je kao jedan od najkorišćenijih instrumenata u dečjoj psihijatriji za procenjivanje stepena zrelosti deteta.

Poznat je i Fajov (Fay) test u kome se koristi crtež s temom *Jedna žena se šeta po kiši*. Ovaj test je dobar pokazatelj stepena zrelosti deteta.

Rejov (A. Rey) test reprodukcije po sećanju takozvane *složene figure* ima za cilj ispitivanje kvaliteta rasuđivanja i logičkih i praksičkih sposobnosti.

Na kraju, naveli bismo i test koji je predložio nemački psiholog Koh (K. Koch). Radi se o testu *crteža drveta* koji je jednostavan test i koristi se za ocenjivanje ličnosti. Takođe, među testovima koji procenjuju ličnost deteta i sukobe koje dete oseća u svom okruženju koristi se *crtež porodice*.

Crtež i korišćenje boja, kao i svaki drugi vid izražavanja, na određeni prikriven, simboličan, ali i otvoren način pružaju unutrašnje sadržaje i odnose sa spoljnim svetom (Carek, 1979; Cohen, 1979). Na taj način se mogu otkriti: osećanja, fantazmi, sukobi, stavovi, slika i svest o svom telu i sebi, projekcije i druge odbrane, ali i porodična dinamika i odnosi sa roditeljima i drugovima. Sem toga, crtanje kao stvaralački i umetnički čin, smatra se da ima i određenu isceliteljsku ulogu u okviru i izvan terapijske situacije (Kramer, 1977).

„Crtež i slika kriju više autorove osobenosti no produkcija iz okupacionog programa u radnoj terapiji u drvu, metalu, papiru, tapiseriji, vezenju, pletenju i drugom. Čini se da se ovu šansu ne koristi dovoljno kod hendikepiranih, mada je zajednički cilj- kod fizički i psihički hendikepiranih- umanjivanje nesposobnosti i razvijanje raspoložive latentne snage“ (Pražić, 1986, str. 105).

Crtanje je za decu uvek interesantno, ali je ono i, po pravilu, bogatije i sadržajnije od komunikacije rečima. Preko crteža se može pratiti kako deca grade koncept o sebi i svetu oko sebe. Primena crteža je indikovana kod učenika sa smetnjama u učenju, poremećajima u ponašanju i/ili emocionalnim poremećajima, oštećenjem vida, oštećenjem sluha, intelektualnom ometenošću i motoričkim smetnjama. Svi oni mogu da crtaju i rado to upražnjavaju, međutim, slažemo se sa konstatacijom većine autora da je ovaj vid terapije manje korišćen u radu sa ovom populacijom.

Prilikom evaluacije crtanja moguće je, pored ostalog, pratiti motornu koordinaciju, perceptivne poteškoće, kao i interpretaciju onoga koji crta. Zanimljiv je i odnos prema prostoru sa kojim mogu imati teškoće prvenstveno deca sa oštećenjem vida i koordinacije i orijentacije (Pražić, 1986).

Primena art terapije nema kontraindikacije. Širini njene primene doprinosi i činjenica da se može primeniti na svim uzrasnim dobima (od dece do starosti), individualno ili grupno, kao i sa celom porodicom (Liebmann, 2004; Skaife & Huet, 1998; Waller, 1993).

Zaključak

Kao jedna od mogućnosti u inoviranju i pružanju podrške i pomoći deci (ali i odraslima) sa smetnjama u razvoju, kao i njihovim porodicama, izdvaja se psihoterapija kao određeno civilizacijsko dostignuće koje je značajno obeležilo moderno doba.

Opšti zaključak koji se može doneti jeste da art terapija treba da bude deo celokupnog plana vaspitanja, obrazovanja, rehabilitacije i lečenja populacije dece sa smetnjama u razvoju u okviru čega mora da budu uključeni roditelji, škola i šira društvena zajednica. Ona može i treba da bude korišćena u funkciji preventivne (sprečavanje osećajnih, sazajnih i društvenih poremećaja i unapređivanje društvenog zdravlja ove populacije), ali i lečenja već nastalih smetnji i poremećaja u razvoju (prolaznih reakcija i teškoća prilagođavanja, neurotičkih reakcija, stanja organizovanih neuroza, poremećaja karaktera, organizacije funkcije i psihoza).

Kakav će dalji tok imati primena art terapije u defektologiji teško je predvideti. Iako postoje skromni rezultati primene crteža kao medija u ovom obliku terapijske intervencije, vreme koje je pred nama tek treba da pruži egzaktnije podatke o njegovoj pravoj vrednosti, ali i nedostacima i prednostima u odnosu na druge pristupe. Dakle, potrebno je da se na rezultatima odgovarajućih istraživanja i daljim saznanjima izgradi sveobuhvatnija teorija o razvoju, podsticanju, održavanju i otklanjanju osećajnih, saznavnih i društvenih smetnji kod populacije osoba sa smetnjama u razvoju.

Literatura

- Carek, D. (1979). Individual psychodynamically oriented therapy. In J. Noshpitz (Ed.), *Basic Handbook of Child Psychiatry* (pp. 35-57). New York: Basic Books III.
- Cohen, R. (1979). Examination of the preschool and school-age child. In J. Noshpitz (Ed.), *Basic Handbook of Child Psychiatry*. New York: Basic Books I.
- Erić, Lj. (2000). *Psihoanaliza i psihopatologija likovnog izraza*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
- Kerschensteiner, G. (1905). *Die entwicklung der zeichnerischen begabung*. Munich: Carl Gerber.
- Kramer, E. (1977). *Arts as therapy with children*. New York: Schocken Books.
- Lark-Horovitz, B., & Norton, J. (1959). Children's art abilities: developmental trends of art characteristics. *Child Development*, 30(4), 433-452.
- Liebmann, M. (2004). *Art therapy for groups*. Hove and New York: Bruner-Routledge.
- Luquet, G. H. (1913,1927). *Les dessins d'un enfant*. Paris: Alcan.
- Pražić, B. (1986). *Crtež i slika u psihijatriji*. Zagreb: ITRO „NAPRIJED“.
- Skaife, S., & Huet, V. (1998). *Art psychotherapy groups*. London: Routledge.
- Tadić, N. (2004). Crtež u psihoterapiji. U N. Tadić i sar. (Ur.), *Psihoanalitička psihoterapija dece i mladih* (str. 227-233). Beograd: Naučna KMD.
- Waller, D. (1993). *Group interactive art therapy: its use in training and treatment*. London: Routledge.

DRAWING AS A MEANS OF DIAGNOSIS AND TREATMENT OF INDIVIDUALS WITH DEVELOPMENTAL DISORDERS

Lucija Đorđević^a, Srboľjub Đorđević^b

^aSchool for Primary and Secondary Education "Vule Antić", Vranje, Serbia

^bUniversity of Niš – Teacher-Training Faculty in Vranje, Vranje, Serbia

Children's artwork can be studied from a variety of points of view. It reflects the attained level of intellectual abilities of a child, as well as his/her ability to observe the data that he/she can reproduce by his/her own hand. This points to the fact that children's artistic development is conditioned by the child's reached level of motor development, consciousness and emotion, and that artistic expression cannot occur before the necessary conditions for

its occurrence are met. Certainly, in addition to these internal factors, the very appearance and further development of artistic expression of children is significantly influenced by the so-called external factors that are reflected in the conditions of children's lives and certain incentives coming from the social environment. Through drawings, one can observe how children build a concept about themselves and the world around them, and they can also be a document about the maturity of a child. Characteristics of drawings, drawing, and the development of artistic expression are usually studied in children of typical development and children with learning disabilities, while relatively few research studies have dealt with this issue in the population of individuals with disabilities. Application of drawings is indicated in students with learning disabilities, behavioral disorders and/or emotional disorders, visual impairment, hearing impairment, intellectual disability and motor disorders. In this paper we discussed the possibilities and the need for the application of art therapy in working with individuals with disabilities, with special reference to the use of drawings as a means of diagnosis and treatment. Based on the review of papers available to us, it can be concluded that there is a relatively small number of studies that have dealt with this problem in the population of individuals with disabilities, and almost no research papers related to the application of drawings in psychotherapy with this population. A possible explanation for this is a relatively short period of time from the establishment of art therapy as a special type of psychotherapy, as well as its greater use in practice and less engaging in empirical research.

Key words: drawing, disorders in development, art therapy